

JAN ŚLASKI

BALASSI BÁLINT ÉS A LENGYELEK

1. A kutatások állása

Balassi lengyel kapcsolatainak kutatását az ún. Radvánszky-kódex felfedezése és publikálása (1874–1879) indította el: az elején főként magának a költőnek a szövegei szolgáltak alapul – és szolgálnak jórészt mind a mai napig – az idevágó megállapítások számára. A régebbi kutatásokban különösen nagy érdemeket szerzett Eckhardt Sándor és a lengyelül is tudó Waldapfel József. Manapság nincs ugyan egyetlen, az elsőhöz mérhető tudós sem, gyarapszik viszont a magyar és a lengyel nyelvet egyszerre ismerő kutatók száma. Az eddigi kutatások nagyjából már levonták az összes lehetséges következtetést a rendelkezésre álló anyagból. Valóban új megállapításokat tehát csak új forrásanyagok feltárása hozhat. Új anyagokat találni azonban egyáltalán nem könnyű: a szerző – intenzív kutatásai révén – maga is meggyőződött erről.

2. A Balassi-nemzetség és Lengyelország

A hajdani magyar Felvidéken élő főúri Balassi-nemzetség szoros kapcsolatban állt az akkor szomszédos Lengyelországgal. A költő apjának, Jánosnak birtokai voltak Dél-Lengyelországban, a határ közelében; gyakran tartózkodott ott, kereskedelmi ügyeit is intézte. Különböző okokból gyakran megfordult Lengyelországban a költő apai nagybátyja, Menyhárt is. A költő öccse, Ferenc gyakori lengyelországi látogatásai során jól megtanult lengyelül. Serédy Zsuzsánna, a költő apai unokabátyjának és nevelőjének, Andrásnak a mostohaleánya Janusz Ostrogski (1554–1620) herceghez ment feleségül (1582); András fia, Zsigmond pedig már a költő halála után Elżbieta Zborowskát vette feleségül (1595). A szájak tovább húzódnak a 17. századba, amikor is gróf Balassa Bálint ügyes barokk szerelmes verseinek címtettjei között Zofia Tarnowska is ott van. A hajdani lengyel–magyar határvidéken nem csak a családi, a vagyoni és a kereskedelmi kapcsolatok virágoztak, hanem a kulturális értékek is áramlottak mindkét irányba.

3. Balassi Bálint lengyelországi utazásai

3a. Az első út, vagyis pontosabban családi menekülés a Habsburgok elől, apja bebörtönzésének idejére esik (1570–1572). Bálint megfordult Dél-Lengyelországban, apja

birtokain, Rymanówban s minden biztonnyal Krakkóban is. Egyértelműen kálvinista körökben forgott (Rymanów akkoriban a lengyel kálvinizmus ismert központja volt); Jakub Lubelczyk (1530 körül–1564 után), akit fordított, lelkész, a reformáció lelkes harcosa és megbecsült kálvinista író volt; Maciej Wirzbięta (1523–1605), a *Beteg lelkeknek való füves kertecske* című művének kiadója (1572) a kálvinista gyülekezet hivatalos nyomdásza, tevékeny személyisége, becsült írója volt. A dél-lengyelországi gyülekezeti közösséget nagy aktivitás, többek között irodalmi tevékenység is jellemezte, amelyet a legteljesebben a kiváló író, Mikołaj Rej (1505–1569) képviselt. Ez az utazás alkotói termést is hozott, a *LXVII. zsoltár* fordítását és a Krakkóban nyomtatott *Füves kertecskét*.

3b. Másodszor Balassi Erdélyből indult Lengyelországba, Báthory István oldalán: jelen volt a krakkói koronázási szertartáson, elkísérte a királyt a Gdańsk elleni katonai expedícióra (1576–1577), az udvar és a katonaelet között osztva meg idejét.

3c. Harmadszor Balassi már saját elhatározásából érkezett Lengyelországba: személyes kudarcai nyomasztották, a törökök és a tatárok ellen készülők lengyel hadjáratban esélyt látott a válságból való kilábalásra (1589–1591). Szándékaival ellentétben e lengyelországi tartózkodása másként alakult, és egyértelműen két részre oszlott. Először Dél-Lengyelországban töltötte idejét (többek között Wesselényi Ferenc és Szárkándy Anna Dębnojában, valamint Krakkóban): elsősorban társasági életet élt, de magyar és lengyel katonák toborzásával is foglalkozott. Ezután északra, Braniewóba (Braunsberg, Brunsberga) költözött: a nemrég katolikus hitre tért Balassi a helyi jezsuita kollégium mellett telepedett le, minden biztonnyal a szép számmal oda érkező magyarok gondját viselő Báthory András bíborosnak köszönhetően (éppen 1590-ben a kollégiumban tartózkodott többek között Vásárhelyi Gergely is). Balassi kapcsolatba került többek között Jan Zamoyskival (1542–1605), a kor legkiemelkedőbb lengyel egyéniségével, jelentős költeményeket írt (a Célia-versék, két szerelmes vers lengyel lányokhoz, egy csokornyai vallásos költemény), s végül a jezsuitákkal való kapcsolat is lényeges volt a költő további életében.

3d. Az utazások jelentősége. Balassi minden biztonnyal rövidebb ideig még többször járt Lengyelországban, üzleti vagy társasági céllal. Látogatásai során kapcsolatba került a lengyel elittel (az Ostrogskikkal, a Radziwillekkel, a Kostákkal, Mikołaj Zebrzydowskiival [1533–1620], Zamoyskival) és magyar előkelőségekkel, Wesselényi Ferencsel, a Bekesekkel és minden biztonnyal Báthory bíborossal. Az írók közül ismernie kellett személyesen Joachim Bielskit (1590 körül–1599), latin és lengyel nyelvű alkalmi versek szerzőjét, történészt, az apja halálára írt gyászköltemény szerzőjét (*In obitum [...] D. Joannis Balassi, liberi baronis de Giarmat [...]. Scriptum in gratiam illustrium ac magnificorum dominorum [...] Balentini ac Francisci Balassi, filiorum [...] D. Joannis Balassi, a Joachimo Volscio Bilscio, equite Polono, Nürnberg, 1577*). Lengyelország az az idegen ország, ahol Balassi – mindent összeszámítva – a leghosszabb ideig tartózkodott. A lengyelországi utazások, különösen az első és jórészt a harmadik, érezhető hatást gyakoroltak munkásságára is. A költő a legkülönbözőbb, a kultúrában rendszerint aktív körökben forgott, a kálvinistától a jezsuitáig, a főúritól, az udvaritól a polgárokig vagy a katonákig. A lengyel nyelv ismerete, amelyet kezdetben minden biztonnyal szlovák nyelvtudása segített, megkönnyítette a napi érintkezést és a kapcsolatot az irodalommal.

Mindennek következményeképpen Balassi a többi országnál jobban megismerte Lengyelországot, mégpedig akkor, amikor az aranykorát élte.

4. Balassi mint író és Lengyelország

4a. A Balassi munkásságát Lengyelországgal összekötő genetikus összefüggések.

4a1. Lengyelországban írt művek. Kisebb-nagyobb valószínűséggel Balassi Lengyelországban írta a következő műveket: a *LXVII. zsoltárt* és egy csokornyai korai, valamint kései vallásos verset, két lengyel leányhoz írott szerelmes költeményt és a Célia-verseket, a *Füves kertecskét* és esetleg a *Tíz okok* elejét. Ez a vallási és szerelmes költeményeket, valamint elkötelezett vallási prózát magában foglaló termés igen gazdag. Sőt fontosnak is bizonyul, mivel új elemeket visz Balassi munkásságába, megnyitja vagy lezárja annak egyes szakaszait.

4a2. Lengyel ihletésű témák: két szerelmes vers lengyel leányokhoz. A véletlen lengyel műzsák, azaz egy „citerás lengyel leány” és „cortigiana Hannuska Budowskionka” nélkül nem születtek volna meg a szerelmes versek közül kiemelkedő költemények.

4a3. Lengyel költői inspirációk: a *LXVII. zsoltár* Jakub Lubelczyktól és a *XLII. zsoltár* Théodore de Bèze-től vagy talán Jan Kochanowskitól (1530–1584) is, akivel többek között a hasonló strófa is összeköti. Figyelemreméltó, hogy a zsoltárok számos költői változata közül Balassi a lengyel parafrázist (esetleg parafrázisokat) választotta mintául.

4a4. Lengyel dallaminspirációk. Négy verset komponált Balassi három, a megfelelő dalok kezdő szavaival jelzett lengyel dallamra: *Egy lengyel ének ígéről ígére és ugyanzon nótára*: „*Blohoslaw nas*”: „Áldj meg minket, Úristen, az Te jóvoltodból...”; *Kit egy násfa felett küldött volt a szeretőjének, kire Pellikán madár volt feljegyezve. Az „Byś ty wiedziata” nótájára*: „Íme, az Pellikán az ő fiáiért...”; *Ad apes. Az lengyel ének „Byś ty wiedziata” nótájára*: „Hallám egy ifjúnak minap éneklését...”; *Bécsi Zsuzsánnáról s Anna-Máriáról szerzette. Az „Doklei sem si divihicom bila” nótájára vagy amaz lengyel nótára*: „*A pod liesem*”: „Az Zsuzsánna egy szép német leán...”. Csak az első ismert (Jakub Lubelczyk), a másik kettőt nem sikerült megtalálnunk a régi lengyel költői és népszerű dalok, valamint népdalok ma ismert gyűjteményeiben. A lengyel dallamok azonban mindenképpen kellett hogy hassanak legalább a magyar költemények ritmikájára.

4a5. Lengyel verstani inspirációk. Elsősorban a verssorok szótagszámában, a rímek rendjében és a versszakok felépítésében kereshetünk lengyel inspirációt. Rendszeres vizsgálatokra ezzel kapcsolatban még nem került sor, többek között a Balassi költészetével kapcsolatos végleges verstani megállapítások hiánya miatt. Érdekes távlatokat kínál többek között Jakub Lubelczyk verstani szempontból igen gazdag *Zsoltárának* (1558) az elemzése, aki kedvelte a páratlan számú verssorból álló strófákat, valamint a Célia-versek mint jelentős részben szövegverset képviselő ciklus elemzése.

4a6. Lengyelországban nyomtatott mű. A *Füves kertecske* Krakóban jelent meg; ez az egyetlen, még a költő életében kinyomtatott és hosszú ideig nyomtatásban egyedül hozzáférhető Balassi-mű.

4b. A Balassi munkásságát a lengyel irodalommal összekötő tipológiai analógiák.

4b1. Azonos, ugyanazokból a forrásokból vagy hagyományokból merített motívumok. Például: „Ez világ minékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk, kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy hűt látunk, de holnap meg kimúlunk (...)” (Célia-versek, „Kegyelmes szerelem...”, 25–28) és „Wszystcy w niepewnej gospodzie micszkamy (...)” (J. Kochanowski, *Fragmenta, Pieśń IV*, 10) – a „vendégfogadó ház” motívumot mindkét költő Cicerótól (*Cato maior de senectute*, 23, 84) vette át; a bujdosót a hazájával összekötő „darvak” és „madárposta” előfordulnak Balassinál (*A darvaknak szól*: „Mindennap jó reggel...”), de megjelennek a lengyel költészetben is, még hozzá később, Adam Mickiewicznél (1798–1855; *Sonety krymskie*, 1826; *I. Stepny Akermańskie*, 9–10) – itt is, ott is egymástól függetlenül, a népköltészet nyomán.

4b2. Egész művek megegyezése, azonos minták követésének az eredményeként. Propertius, Angerianus, Marullus, Janus Secundus és mások verseit mind Balassi, mind a lengyel költők utánozták: ez analógiákhoz vezetett.

4b3. Analógiák a művek nagyobb csoportjai között. Balassi kései vallásos költeményei hasonlóságot mutatnak az ún. lelki rímekkel, amelyek 1590 körül kerültek Lengyelországba Itáliából (*rime spirituali*). A Célia-versek a későreneszánsz lengyel szerelmes költészettel mutatnak analógiákat.

4b4. Balassi és a kortárs lengyel költők. Balassi és Jan Kochanowski összehasonlítása szinte kötelező. Két legkiválóbb régi költőnket valóban sok minden összeköti, de még több választja el egymástól, még hozzá alapvető kérdésekben: egyszerűen különböző nemzedékekhez tartoztak. Sokkal közelebb állnak Balassihoz a vele azonos nemzedék lengyel költői (pl. Mikołaj Sęp Szarzyński (1550. körül–1581), Sebastian Grabowiecki (1543 körül–1607), Jan Smolik (1560 körül–1598 után). De költészetüknek csak egy-egy részlete hozható összefüggésbe Balassi lírájával. A reneszánsz költészet ugyan mindkét országban azonos ritmusban fejlődött, de Balassi lengyel kortársai között nincs vele teljesen párhuzamos művészi személyiség, hozzá fogható egyéniség.

4b5. Analógiák a fordítói repertoárban. Edmund Campion *Rationes decem* című műve ugyanabban az évben, 1584-ben két különböző lengyel fordításban jelent meg Vlnában. A brit szigeteken egy másik írójának, George Buchanannak a *Jephtes sive votum* című tragédiája 1597-ben látott napvilágot lengyel fordításban. Michael Bock *Würtzgärtlein für die kranken Seelen* című művét ugyan nem fordították le Lengyelországban, de a *Füves kertecskéhez* nagyon hasonló koncepciójú, s a mai napig tisztázatlan eredetű művet adott ki éppen Jakub Lubelczyk: *Wirydarz krześcijański pieknie przyprawiony a z „Pisma Świątego” wdzięcznymi zioly zasadzony, ku pociesze wiernym ludziem (...) uczyniony (...). Przy tym jest wtora część – Apoteka Ducha Świątego, ku lekarstwu dusznemu potrzebna (...)* (Kraków, 1558). Hasonlóképpen nem készült lengyel fordítás Cristoforo Castelletti *Amarilli* című pásztorjátékából, de a 16. század végéről fennmaradt kézirat bizonyítja a fordítók érdeklődését a műfaj klasszikus darabja, Battista Guarini *Pastor fidója* iránt. Érdemes még megemlíteni, hogy a *Szép magyar komédia* előtti *Prologus* megjegyzései a szerelemről élénken emlékeztetnek azokra az eszme-futtatásokra, amelyeket Baldessare Castiglione *Il libro del cortegiano* című művének Lukasz Górníc-

kitől (1527–1603) származó lengyel parafrázisában (*Dworzanin polski*, Kraków, 1566) találunk e témáról.

4b6. Tipológiai különbségek. A tipológiai analógiák szomszédságában helyet kell találnunk a különbségek számára is, amelyek különösen ott érdekesek, ahol teljes joggal várhatnánk a megegyezéseket. A szövegvers és az énekvers viszonya a lengyel költészetben másképp alakul, mint Balassinál. Szerelmesvers-ciklusok lényegében nincsenek a lengyel nyelvű lírában, a latin nyelvű költészetben viszont idegen minták nyomán néha előfordulnak (például Jan Kochanowski egy bizonyos padovai Lídiához írt versei).

4b7. Összefoglalás. Az itt jelzett tipológiai analógiák általában három elemből álló rendszert alkotnak, amelyben – Balassi szövege és a lengyel szöveg mellett – „feladóként” jelen van egy harmadik, idegen irodalomból származó szöveg is. Balassi számára, aki „átvevőként” elfogad idegen szöveget, Lengyelország néha a „közvetítő”.

4c. Lengyelország mint közvetítő.

4c1. Közvetítés a Bibliával kapcsolatban: Jakub Lubelczyk, esetleg Jan Kochanowski.

4c2. Közvetítés Olaszországgal kapcsolatban. Balassi minden bizonnyal nem járt Itáliában. Magas szintűnek tartott olasz műveltségét tehát „közvetve”, Itálián kívül szerezte (Bornemisza Péter és Erdély, valamint olvasmányai által: az olasz stílusú, dubrovnik horvát költők, Jakob Regnart bécsi kötet, egy párizsi kötetben Marullus és Angerianus latin versei stb.). Olasz műveltségének megszerzésében valamilyen szerepet kellett játszania Lengyelországnak is. Ennek csak egyetlen biztos nyoma van: a jezsuita Braniewóból Rimay Jánosnak elküldte Machiavelli *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* című művének latin fordítását és egy antimachiavellianus írását. Többé-kevésbé valószínű feltevés viszont több is van: a gyulafehérvári italianizáló központ bizonyos részben lengyelországi forrásokból is táplálkozott Izabella és a vele érkezett honfitársai révén. Magában Lengyelországban a 16. század második felében az olasz kultúra nagyon elterjedt volt; Balassi Lengyelországban hallhatott olasz dallamokat, találkozhatott olasz szövegekkel mind eredetiben, mind fordításban; az sincs kizárva, hogy szerelmi líráját Petrarca és a petrarkisták lengyel utánzóí is gazdagították, valamint Castiglione említett elmélkedései a szerelemről Lukasz Górnicki parafrázisában; valószínű, hogy a velencei vallási líra Trident utáni petrarkizmusával (Bernardo Tasso, Gabriele Fiamma és „rime spirituali”-jai) Sebastian Grabowiecki lengyel fordításában találkozott (*Setnik rymów duchownych*, Kraków, 1590).

4c3. Közvetítés a fordításokban. Lehetséges, hogy Balassi néhány fordítást is a lengyel közvetítésnek köszönhetett. Ez háromféle módon lehetséges: a címbeli inspiráció esetén a fordítás ötlete a lengyel változat alapján születhetett meg (így történhetett a *Tíz okok* és esetleg a *Jephtes* című tragédia esetében); a szövegbeli inspirációk formájában, vagyis a fordításban a lengyel fordításra is támaszkodhatott (ez mindkét fent említett műnél feltételezhető); végül használhatta a fordításhoz a Lengyelországban megszerzett eredeti példányt (így lehetett a *Füves kertecske* esetében).

5. Balassi eszmei problémái és Lengyelország

Balassi első lengyelországi tartózkodása megerősítette a bibliai Dávid iránti korai rajongásnak nyomait (egy zsoltárfordítás Jakub Lubelczyktől és a Dávidot ábrázoló metasztet a *Füves kertecske* krakkói első kiadásában – ki tudja, miért éppen ott). Harmadik lengyelországi tartózkodása pedig megerősítette a friss konvertita katolikus hitét, közelebb hozta őt a jezsuitákhoz. Ezek nem voltak közömbös dolgok a költő számára élete vége felé. Balassi Dávidot ábrázoló zászló alatt indult az utolsó csatába, a jezsuiták pedig végig örködték felette, s halála után gondjaikba vették azt, ami megmaradt...

6. Balassi lengyelországi kapcsolatai a magyar és a lengyel köztudatban

A legfontosabb anyagok (ismeretterjesztő kiadványok, tankönyvek, szépirodalom és azon belül a széppróza és a költészet, a film) felszínes elemzése is azt mutatja, hogy Balassi kapcsolatait Lengyelországgal a szélesebb nem szakmai magyar közönség nemigen ismeri, s amit tud erről, abban is sok a pontatlanság és a hiba.

Lengyelországban nincs nyoma Balassi hatásának, hacsak nem számítjuk a teljesen még nem tisztázott epizódot Adam Czahrowskival (1565 körül–1599 után) és a keleti határvidék lengyel költészetének (ún. *poezja kresowa*) zsengeivel való kapcsolatot. A Balassival és lengyelországi kapcsolataival foglalkozó lengyel kutatások igen szerények, s ritkán származnak magyarul is tudó kutatóktól. Balassi és az ő lengyel háttere elvéve fordul elő a történelmi és irodalomtörténeti szintézisekben, akár csak a tárgyi ismeretek díszelemeként is (az ismeretterjesztő műveket pedig említeni sem érdemes). Balassi néhány versének lengyel fordítása eddig csak szétszórtan volt megtalálható. Csak halálának 400. évfordulójára jelent meg lengyelül az első Balassi-kötet 62 költeménnyel és a jelen tanulmány szerzőjének terjedelmes utószavával. Balassi Lengyelországhoz fűződő kapcsolata gyakorlatilag ismeretlen a lengyel köztudat számára. Az egyetlen kivétel talán Dębno, de ott sem a régi, folyamatos és eleven történelmi hagyomány eredménye ez, hanem a csak nemrég, személyes kezdeményezésre, tehát mintegy mesterségesen felelevenített emlékek köszönhető.

7. A további kutatások feladatai és perspektívái

Mindenképp szükség van a kétséges „lengyel” epizódok tisztázására Balassi életrajzában (például szerelme Dębnoban Szárkány Anna iránt, aki Célia lett volna; a tengeri utazás Gdańkból Észak-Európába, az „Oceanum” partjára), valamint a legendák és a mítoszok eloszlására (például Balassi tanulmányai a Krakkói Akadémián és találkozása Jan Kochanowskival). Az eddig feltárt forrásokból nehéz lenne bármi újat kicsikarni, akár a legszelmesebb magyarázatokkal is. Alaposan át kell tehát vizsgálni a levéltári anyagokat a lengyel és a külföldi levéltárakban, különösen Erdélyben és Rómában (Vatikán, jezsuiták).